

LÁNCZ Irén

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Újvidék, Szerbia
lancz.iren@gmail.com

FRAZÉMÁK, FRAZÉMAVÁLTOZATOK ÉS FRAZÉMAISMERET¹

Phrasemas, Phrasema Variants, Familiarity with Phrasemas

Frazeologizmi, varijante frazema i njihovo poznavanje

Penavin Olga hagyatékában gazdag frazémagyűjtemény is található. A gyűjtemény digitalizálása folyamatban van. A dolgozat röviden ismerteti a korpuszt és három vajdasági tanulmányt a frazémákról: kutatásukról és jellemzőikről. A következő rész a frazémavariánsok kérdéseivel foglalkozik, majd bemutatja a korpuszban található frazémavariánsok típusait. A dolgozat harmadik része a vajdasági egyetemisták körében végzett frazémaismereti felmérés eredményeit mutatja be. A szerző a közmondások ismertségének adatait összehasonlította magyarországi adatokkal, és azt is bemutatja, miként alakult a szólások és szóláshasonlatok ismertsége.

Kulcsszavak: közmondás, szólás, szóláshasonlat, variáns, frazémaismeret

A korpuszról

Penavin Olga nyelvész, néprajzkutató hagyatékában egyebek mellett gazdag frazémagyűjtemény is található. A frazémákat a Tanárnő irányításával magyartanárok és a Magyar Tanszék hallgatói gyűjtötték Bácskában és Bánátban a hatvanas évektől kezdődően a nyolcvanas évek elejéig. A magyartanárok a gyűjtésbe tanulóikat is bevonták, ők a szülőktől, nagyszülőktől és ismerősök-

---

¹ A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatás- és Tudományügyi Minisztériuma 178017. számú projektumának keretében készült.

től gyűjtötték össze az általuk ismert frazeológiai egységeket. A nagy anyag cédulákon maradt fenn, települések szerint rendszerezve. A tanszék hallgatói a Nyelvjárstan tantárgy keretében feladatként gyűjtöttek szólásokat, közmondásokat, szóláshasonlatokat. Gyűjtésük eredményeit szakdolgozat formájában prezentálták, így a szakdolgozatok is sok lejegyzett frazémát tartalmaznak. A frazémakincs digitalizálása folyamatban van, hogy egyszer majd hozzáférhetővé váljék a kutatók és az értekeink iránt érdeklődők számára.

Az általam eddig digitalizált frazémák száma mintegy 1500. Ez 22 település anyaga. A települések közül 18 bácskai, 4 pedig bánáti. A bácskai települések: Bajmok, Bácsfeketehegy (Feketics), Bácsgyulafalva (Telecska), Bácskossuthfalva (Moravica), Doroszló, Felsőhegy, Hajdújárás, Kishegyes, Kispiac, Kúla, Zenta, Magyarkanizsa, Óbecse, Orom, Szabadka, Temerin, Topolya és Verbász. A bánáti települések: Hetény, Magyarittabé, Nagybecskerek és Tóba.

A frazémák között legnagyobb számban közmondások vannak, de szólásokat és szóláshasonlatokat is találunk a gyűjteményben. A szóláshasonlatok között sok olyan van, amelynek alapja egy történet. Penavin Olga az ismert háttérű szólásokról ezt írja:

[...] napjainkban is tudott, ismert, valóban megtörtént eseményen alapszanak. A történet, az esemény kortársai jól ismerik a valóságos háttérrel, a szemtanúk a hagyományozás törvényei szerint a valóság fedezetével mondják el a szólás történetét, ismervén a történeti alapot, a személyt, akihez fűződik a szólásmondás, aki aktív, illetve passzív résztvevője volt az eseménynek, helyzetnek (Penavin 1980, 50).

A Bajmokon, Bácsföldváron és Kishegyesen gyűjtöttekről Rajsli Ilona tanulmányában olvashatunk. A szerző három csoportba és több alcsoportba sorolva mutatja be őket (Rajsli 2017, 79–90). A főbb csoportok a következők: 1. a frazémához rövid értelmezés, magyarázat kapcsolódik, 2. a frazéma mellett megjelenik a használati körülmény, a szituáció és 3. a frazémához történet, adoma kapcsolódik.

A legtöbb esetben a gyűjtők nem jegyezték fel a frazémák jelentését, ezért két gyűjtemény anyagát felhasználva határoztuk meg a jelentést. O. Nagy Gábornak a *Magyar szólások és közmondások* szólás- és közmondásgyűjteménye (O. Nagy 1966), valamint Lábadi Károlynak *Ahogy rakod tüzed: Drávaszögi magyar proverbsok* című gyűjteményét használtuk fel (Lábadi 1986). A hagyatékban levő frazémák egy részét azonban e források nem tartalmazzák, tehát a jelentések kikutatását tovább kell folytatnunk.

A frazémák jellemzőiről

A Magyar Tanszék tanárainak, Penavin Olgának és Papp Györgynek egyik kutatási témája a frazeológia volt. Mindketten fontos tanulmányokkal gazdagították a frazeológiairodalmat.

Penavin Olga két nagy tanulmányban összegezte a frazeológiai egységekkel kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat a szakirodalom, a vajdasági anyag és saját tapasztalatai alapján. Az egyik tanulmányban áttekintette a XVIII. század első felétől megjelent legfontosabb gyűjteményeket, bemutatta a szólások és közmondások elnevezésével kapcsolatos fejtegetéseket, az elnevezések változását (ő a proverbium terminus használata mellett döntött), a frazémák jellemzőit, kitért a használókra, a használat idejére, az elterjedtségre, továbbá bemutatta, milyen funkcióik vannak a kommunikációs folyamatban. A frazémák felosztásának és szerkezetének kérdései is helyet kaptak a tanulmányban.

Az egyik fejezetében a kommunikációs modell összetevőiből (az adó, a kódolás, az üzenet, a csatorna, a vevő és a dekódolás) kiindulva megkülönböztető jegyek meghatározásával adta meg a frazémák jellemzőit. E megközelítési mód lehetővé tette olyan jegyek meghatározását, amelyeket más leírások nem tartalmaznak. Felsorolt mintegy harminc kommunikációs szituációt is, amelyben a frazémák előfordulhatnak, megjegyezve, hogy a „teljes szituáció-rendszert még senki sem állított össze” (Penavin 1979, 168).

A frazémák csoportosítása többféle szempont szerint történhet, ezek közül is megemlíti néhányat. Például Bálint Sándorét, aki tárgykörök szerint végezte a rendszerezést, továbbá az Ortutay Gyula szerkesztette *A magyar folklór* című könyv csoportosítását, mely a strukturalista módszereket alkalmazza – és itt Voigt Vilmost idézte –, „a proverbiumok nyelvi szövete és a mögöttük kideríthető epikus mag viszonya alapján” csoportosít, és megemlítette a valamikori jugoszláviai proverbiumkutatás egyik kiváló művelőjének csoportosítását, mely szintén a strukturális leíró módszert alkalmazta (vö. Penavin 1979, 174–175). Penavin Olga szerint „a Voigt-féle alaposabb, a való helyzetnek jobban megfelelő, legalább, ami a magyar anyagot illeti” (Penavin 1979, 175). Eszerint megkülönböztethetők a proverbiumelőzmények, a valódi proverbiumok és az epikus proverbiumok. A proverbiumelőzmények között kap helyet a szókép, a képes kifejezés, a hasonlat és a szóláshasonlat, a valódi proverbiumok közé sorolandók a közmondások és a szólások. Szerkezetük vizsgálatának kiindulópontja a szegmentálás. A monocentrikus szerkezetű frazémának egy kiemelkedő pontja van, egy csúcsa, a „duo-, illetve policentrikus szerkesztésű, két vagy több kiemelkedő ponttal” rendelkezik (Penavin 1979, 176). És vannak csonka

szerkesztésük is, ezeknél „a mélystruktúrában benne van a hiányzó rész, csak a felszíni struktúrában nem jelent meg a rövidségre törekvő transzformálás eredményeképpen” (Penavin, 1979, 176).

Penavin Olga a változatokról csak röviden tett említést. A szólások alakja változik, írja, mert a mondatkörnyezethez alkalmazkodnak, a közmondásokban a változások csak minimálisak lehetnek, tartalmuk nem változik, mert „a közmondások megkövesedett egységek” (Penavin, 1979, 176). Más szerzők is hangsúlyozzák az állandósultságot, mint például O. Nagy Gábor vagy Balázs Géza (O. Nagy 1966, 22; Balázs 2004, 2).

Egy másik tanulmányában Penavin Olga bemutatta, miként tükröződnek a társadalmi ellentétek a szólásokban és a közmondásokban (Penavin 1980). A következő csoportokat határozta meg: 1. a paraszt lebecsülése, 2. a szegénység álláspontja az urakról, 3. a robotmunka és a munka ideje alatti ellátás, 4. a szökött jobbágy keservei, 5. a törvény nem sok védelmet nyújt a szegénynek, 6. a szegénység erkölcsi magatartása, véleménye, 7. szegénység, vagyontalanság, kiszolgáltatottság, 8. betyárokkal kapcsolatos frazémák és 9. a török világ nyomait őrző frazémák (Penavin 1980, 56–60).

Papp György hosszú éveken át gyűjtötte a frazémákat (ő is a proverbium terminust használta, de több helyen a frazéma is előfordul nála), magiszteri értekezésének is ez a témája. 1984-ben megjelent az értekezés bevezetője és két nagy fejezete. A terjedelmes tanulmányt az értekezés előtanulmányának tekintette, melyben a frazémák sok elméleti, módszertani és elemzésük gyakorlati kérdését tisztázza (Papp 1984). Az összevető vizsgálatok kérdései, az etimológiai kutatások, az alaki-szerkezeti vizsgálatok is helyet kaptak a tanulmányban. A frazéma megjelenési formájának szabályszerűségét így értelmezi:

[...] a frazéma alakilag meghatározott számú, minőségű elemek meghatározott módú szintaktikai kapcsolata, amely azonban már nem szintaktikai viszonyként funkcionál.

Ebből a meghatározásból legalább két alapvető sajátosság következik:

- a) a szókapcsolat *állandósultsága*;
- b) a frazémák *meghatározott szerkezet típusokban, formákban történő realizálódásai* (Papp 1984, 879).

Az állandósultság azonban nem problémátlan fogalom, a fogalmat szinonimákkal értelmezik, „például: *változatlanság, változtathatatlanság, megmevedettség*, ami azt jelenti, hogy az ismétlődő beszédhelyzetekben mindig azonos formában fordul elő” (Papp 1984, 880). E kérdés fejtegetése után jut el

a fontos megállapításig, hogy ti. az alaki-szerkezeti állandóság és rögzítettség a frazémáknak csak egy kisebb csoportjára érvényes (Papp 1984, 883).

A frazémák variánsai

„Egyes nézetek szerint a közmondás közismertségének alapfeltétele a rögzített, szilárd nyelvi forma. [...] Az újabb kutatások azonban felhívják a figyelmet a közmondások különböző okokból történő gyakori variálódására” (Litovkina–Mieder 2005, 81). Rozgonyiné Molnár Emma megkülönböztette a szótári formát vagy alapalakot, mely a szótározásban jelentkező lexikológiai egység, és a használati formát vagy alkalmazott változatot, mely a szövegekben előforduló változat (Rozgonyiné Molnár 1981, 229–230). Papp György nem tartja elfogadhatónak ezt a megkülönböztetést, sőt szerinte kárt okozott a frazeológiai állomány lexikográfiai gyűjtésénél és feldolgozásánál, mert „olyan alakot merevít meg mesterségesen, amilyen a szólás természetes közegében, az élő nyelvben soha sincs” (Papp 1984, 884). Forgács Erzsébet így vélekedik az alapalakról:

A szótári forma az ismert alkalmazott változatokból való elvonatkoztatás eredménye, és így bizonyos mértékig szubjektív. Ezért a szótári formát nem az egyetlen normaként kell elfogadnunk, hanem a legtipikusabb variánsként, amelyet egyfajta ideális használati változatnak is tekinthetünk (Forgács 1997, 42–43).

A közmondások variánsaival kapcsolatban pedig megjegyzi, hogy „minél több-tagú, minél testesebb a közmondás, annál több lehetőség van a variánsképzésre” (Forgács 1997, 51). Forgács Tamás is használja az alapalak terminust, megjegyezve, hogy „számos frazeológiai egységnek egyetlen, teljesen rögzült **alapalakja** van” (Forgács 2007, 35). A szerkezeti állandóságot azonban relatívnak tartja, és ő is az újabb kutatásokra hivatkozva mondja, hogy abszolút rögzültség csak igen kevés kifejezésben található (főként az unikális komponst tartalmazó egységek körében [...], ott sem mindig), azaz a legtöbb kifejezés esetében bizonyos mértékű lehetőség van a változtathatóságra (Forgács 2007, 35).

A variánsoknak több típusát különbözteti meg: 1. egy vagy több elemnek vannak grammatikai variánsai, 2. egyik komponens több lexikai variánssal is kitölthető, 3. a frazeológiai egységnek van egy rövidebb és egy hosszabb változata, 4. változik a mondatösszetevők szórendje, valamint 5. különbségek lehetnek a külső vonzatok tekintetében, és ezen belül különbözhetnek az igenemek.

A korpuszban található frazémák variánsait e szerint a típusok szerint mutatom be, de bővíttem még egy típusváltozattal, mert a korpuszban erre is van példa: a határozott névelő megléte vagy hiánya tekintetében is vannak különbségek a variánsok között. Ez a típus (a határozott névelő kiesése – ezzel a megnevezéssel) szerepel a Litovkina–Mieder szerzőpáros által felsorolt változattípusok között is (Litovkina–Mieder 2005, 85).

1. *Egy vagy több elemnek vannak grammatikai variánsai*

Kötélből vannak az idegei. Kötélből vannak az idegeim.

Aki nyárban nem gyűjt, télen keveset fűt. Aki nyáron nem gyűjt, télen nem fűt. (Egy komponens kitöltése is változik.)

Verekedő pásztorok közt jó dolga van a farkasnak. Verekedő pásztorok közt jó dolga van a farkasoknak.

Nincs rózsza tövis nélkül. Nincsen rózsza tövis nélkül.

Szorgalmas, mint a méh. Szorgalmas, mint a méhecske.

Ki mint vet, úgy arat. Ki hogy vet, úgy arat.

2. *Egyik komponens több lexikai variánssal is kitölthető*

Mindenki a saját háza előtt söpörjön. Mindenki a saját háza előtt söprögessen. Ki-ki a maga háza előtt söpörjön. Mindenki söpörjön a saját háza előtt.

A *mindenki* (gyűjtő) általános névmást az egyik variánsban felváltja a *ki-ki* (megengedő) általános névmás, valamint a *saját* melléknevet, melynek jelentése közel áll „a birtokos jelző szerepű személyes névmáshoz” (Kugler–Lackó 2000, 162), a *maga* nyomatékosító személyes névmás.

Nem rontja tovább a levegőt. Nem piszkítja tovább a levegőt.

Munka után édes a pihenés. Munka után édes a nyugalom.

Az okos enged, a szamár szenved. Az okos enged, a buta meg szenved. (A *meg* lexéma megléte vagy hiánya is megkülönbözteti egymástól a két változatot.)

Annyit ér, mint döglött lovon a patkó. Annyit ér, mint döglött lovon a patkolás.

Sokat akar a szarka, de nem bírja a farka. Sokat akar a szarka, csak nem bírja a farka.

Állott tóban lakik a béka. Csendes tóban lakik a béka.

Jobb ma egy veréb, mint holnap egy tűzok. Többet ér ma egy veréb, mint holnap egy tűzok.

Ne fuss olyan szekér után, melyre nem ülhetsz fel. Sohase szaladj olyan szekér után, amely nem vesz fel. Ne szaladj olyan szekér után, ami nem vesz fel. (Egy komponens szinonimával töltődik ki – *fuss*, *szaladj* –, a mellékmondat variálódó igéi nem szinonimák, tartalmi kapcsolat azonban van közöttük.)

Mondd meg az igazat, beverik a fejed. Mondd meg az igazat, betörik a fejed/fejedet. (Ebben a példában is egy mondatösszetevő cserélődik fel szinonimájával. A második tagmondatban különbség van a variánsok között abban is, hogy ragtalan – jelöletlen – vagy ragozott – jelölt – a tárgy.)

Eldobta a kanalát. Letette a kanalat. (Grammatikai tekintetben is van különbség, az első változatban a *kanál* birtokos személyjeles.)

Olyan öreg, mint az országút. Olyan vén, mint az országút.

Litovkina a leggyakoribb változattípusok egyikének tekinti azt a típust, amelyre az a jellemző, hogy az egyik változat egy bizonyos szavát a másik változatban felváltja e szónak valamelyik szinonimája. A fenti példákban azonban nem (vagy nem minden esetben) erről van szó. Mert a *rontnak* nem szinonimája a *piszkít*, a *számár*nak sem a *buta* stb., a *betörik* és a *beverik*, az *öreg* és a *vén* azonban valóban rokon értelmű szavak.

3. A frazeológiai egységnek van egy rövidebb és egy hosszabb változata

Kutyából nem lesz szalonna. Kutyából nem lesz szalonna, botból nem lesz borotva.

Jó az öreg a háznál. Jó az öreg a háznál, ha egy csepp esze sincs is.

Nincsen rózsza tövis nélkül. Nincsen rózsza tövis nélkül, nincs szerelem bánat nélkül.

Ne szaladj a rúd elé. Ne szaladj a rúd elé, mert elüt a kocsi.

Ahány ház, annyi szokás. Amennyi ház, annyi szokás, de a szerelem, az sose más.

Okos, mint a tavalyi kos. Okos, mint a tavalyi kos az idei szarvával.

Jön még a kutyára dér, hogy hasig ér. Jön még a kutyára dér, hogy a lónak is hasig ér. (Az utóbbi variánsban egy lexéma betoldása is különbséget eredményez.)

Ennek a típusnak az egyik variánsa, amikor egy lexémával bővül az egyik változat:

A látszat csal. A látszat sokszor/néha csal.

Szemesnek áll a világ, vaknak az alamizsna. Szemesnek áll a világ, vaknak meg az alamizsna.

Amelyik kutya ugat, az nem harap. Amelyik kutya előre ugat, az nem harap.

Áll, mint számár a ködben. Áll, mint sűrke számár a ködben.

Az egyik variáns így – ha csak egy szó terjedelmével is – hosszabb a másiknál, ezért soroltam a 3. számú típus altípusába a példákat.

Ért hozzá, mint tyúk az ábécéhez. Annyit ért hozzá, mint tyúk az ábécéhez.

4. Szórendi változatok

A harag rossz tanácsadó. Rossz tanácsadó a harag.

Nem zörög a haraszt, ha a szél nem fújja. Nem zörög a haraszt, ha nem fúj a szél. (A *fúj* és a *fújja* igealakok különbsége csekély nyelvtani változást mutat, azaz a példa az 1. típusba is besorolható.)

Kit a kígyó megmar, fél a gyíktól is. Kit a kígyó megmar, még a gyíktől is fél. (A második változat főmondata a *még* határozószóval bővült.)

A változatok ugyanazokat a szavakat tartalmazzák, de nem egészen ugyanazt jelentik – mondhatjuk, ha a strukturális mondatnra alapozunk –, mert a változatokban más-más szerepet töltenek be a mondatösszetevők. Például az első közmondás elsőként feltüntetett változatában a *harag* a főnévi csoport, ez a főneves szerkezet a téma, amelyről állítjuk, hogy *rossz tanácsadó*. A nyomaték a melléknéven van. A másik változatnak nincs témája, a mondatkezdő szerkezet kapja a nyomatékot. A harmadik példában a főmondat szórendje változik meg. A *még a gyíktől is fél* szerkezetben a *gyíktől* van fókuszpozícióban, és mint fókusz lesz nyomatékos. A *fél a gyíktől is* szerkezetben nem szerkezeti, hanem értelmi okok miatt lesz hangsúlyos a *gyíktől* szó.

Minden zsák megtalálja a foltját. Megtalálja a zsák a foltját.

Az első variánsban van téma, a kvantorral bővült *zsákról* állítjuk, amit az igei csoport kifejt. A másik változat igei részt tartalmaz, témát nem, az igekötő a fókusz, ezen van a főhangsúly, mert az igekötős ige a legfontosabb része a mondatnak. Különböző szerkesztési szabályokkal jöttek létre, és jelentésükben is van különbség – mondattanilag nézve.

A *Zsák meglelte foltját, olajos kanta dugóját* frazéma talán variáns, hosszabb variánsa az előző kettőnek, de láthatjuk azt is, hogy hiányzik belőle a határozott névelő, az ige pedig múlt időben van.

5. *Változik a modalitás*

Minden kárnak haszna van. Nincs olyan kár, hogy valakinek ne használna. (Az egyik állító, a másik tagadó mondat, az egyikben az ige kijelentő, a másikban feltételes módú.)

Amilyen virágot szakajtottál, olyat szagoljál. Amilyen virágot szakítasz, olyant szagolsz. (A főmondat igéje az egyik mondatban felszólító, a másikban kijelentő módban van.)

6. *A névelő kiesése*

Az ígéret szép szó, ha betartják, úgy jó. Ígéret szép szó, ha betartják, úgy jó.

A szegényt az ág is húzza. Szegényt az ág is húzza.

A szükség törvényt bont. Szükség törvényt bont.

A tisztaság fél egészség. Tisztaság fél egészség.

A végén csattan az ostor. Végén csattan az ostor.

Egyéb, a szakirodalomban nem jegyzett jelenségeket is megfigyelhetünk a variánsokban:

Az egyik változatban nincs igekötő az ige mellett:

Hamar kezdí, hamar unja meg. Hamar kezdí, hamar unja.

Szegény kevélyt az ördög is kineveti. Szegény kevélyt az ördög is neveti.

Az utalószó esik ki az egyik variánsban:

Ki a keveset nem becsüli, az a sokat nem érdemli. Ki a keveset nem becsüli, a sokat nem érdemli.

Amelyik kutya előre ugat, az nem harap. Amelyik kutya előre ugat, nem harap.

Harapós kutya nem ugat. (A három variáns magelemei azonosak, csak hogy az egyikben a *harap* helyett az igéből képzett *harapós* melléknév áll. Az utóbbi frazéma transzformációval jöhetett létre, és jelentése is megváltozott, azaz nem kell a másik két alak variánsának tekintenünk. Az ilyen és ehhez hasonló esetekre gondolhatott Papp György, amikor arról írt, hogy kérdés, „hol kezdődik a változat, és hol kezdődik a rokon alakú, de már más szólás, frazéma határa” (Papp 1984, 884).

Néhány közmondásnak több változata is van. Ezeket nem sorolhatjuk egyik típusba sem, mert több tekintetben is eltérés van közöttük. Például:

Addig jár a korsó a kútra, míg el nem törik.

Addig jár a korsó a kútra, még össze nem törik.

Addig megy a korsó a kútra, míg össze nem törik.

Addig jár a korsó a kútra, míg elbuggyan.

Különbözik a két igekötő (*el és össze*), de mindkettő elválík az igétől, a *jár* mellett megjelenik a *megy*, valamint a *törík* helyett egyik változatban a *buggyan*. Ebből hiányzik a *nem* tagadószó.

Más szemében meglátja a szálkát, magáéban nem a gerendát.

Más szemében meglátja a szálkát is, magáéban még a gerendát sem.

Más szemében meglátja a szálkát is, sajátjában még a gerendát sem.

Más szemében meglátja a szálkát is, saját szemében nem látja meg a gerendát.

Az eltérések a második tagmondatban vannak. Ezekben is variálódik a *maga* személyes névmás (ragozott alakban van) és a *saját* melléknév. Ez az egyik variánsban főnévi használatban áll (*sajátjában*), a másikban a *szemében* jelzője.

Kérdés, hogy variáns-e a következő frazéma:

Más szemében a szálkát megleli, s az övében a gerendát feledi.

Transzformáció eredménye lehet a következő néhány frazémavariáns is:

Keserű a tőrés, édes a gyümölcse. Keserű tőrésnek is van édes gyümölcse.

A tolvaj kis tün kezd, ökrön végzi. A tolvaj kicsibe kezd mindig.

Nem jó nagy urakkal egy tálból cseresznyézni. Nem jó nagy urakkal egy tálból cseresznyét enni.

A példákban látható, hogy a közmondásoknak és a szólásoknak is lehetnek variánsai.

A frazémák közismertsége

A parömiológiai minimum vizsgálata a XX. század hetvenes éveiben kezdődött. Magyarországon is végeztek ilyen vizsgálatokat. Litovkina Anna listáján 378 csonka közmondás kapott helyet, ezeket kellett kiegészíteniük az adatközlőknek. Az eredményekből többek között kiderült, hogy a fiatalok kevesebb közmondást tudtak kiegészíteni, mint az idősebbek, és a „magasabb iskolai

végzettséggel is egyenes arányban nőtt az ismert közmondások száma” (Forgács 2007, 125). Békefi Lilla is végzett vizsgálatokat. Forgács Tamás könyvében mindkét lista szerepel, mindkettő tartalmazza azt, hogy a legismertebb közmondásokat hányan ismerik az adatközlők közül.

Vajdaságban ilyen felmérés még nem készült. A felméréssel az volt a célom, hogy adatokkal mutassam be, hogy milyen a frazémaismeret a vajdasági fiatalok körében, azaz mennyire ismerik a magyar parömiológiai minimum közmondásainak egy részét, vannak-e eltérések a közmondások ismeretében a vajdasági és a magyarországi adatközlők között, továbbá, hogy az életkorral növekszik-e a frazémák ismertsége.

Általános iskolai magyartanároktól tudjuk, hogy a tanulók nem sok szólást és közmondást ismernek. Ezért helyez nagy hangsúlyt a frazémák tanítására a tanárok egy része. Egyébként ezt szorgalmazta is tanszékünk a magyartanárok számára szervezett egyik továbbképzésen. Az egyik hallgatóm közlése szerint az általános iskolában minden órán megtanultak néhány szólást és közmondást (ez látszik kiegészítéseiből).

Felmérésem abban különbözik a Magyarországon végzettől, hogy nemcsak a közmondások, hanem a szólások és szóláshasonlatok ismertségét is vizsgáltam.

A közmondásokat két listáról válogattam, Litovkinának a legismertebb közmondásokat tartalmazó listájáról az első és az utolsó tízet (a listán az első ismertsége 100%-os, kilencé 99,76%-os, az utolsó tízé 88,75 és 90,90% közötti). Békefi listájáról az első és az utolsó öt közmondást kellett adatközlőimnek kiegészíteniük (egy közmondás mindkét listán szerepelt), az első öt ismertsége 100%, az utolsó öté a listán 93,8% és 90,7% közötti. A szólásokat és a szóláshasonlatokat a vajdasági korpuszból választottam ki.

Adatközlőim a Magyar Tanszék elsőéves és negyedéves, valamint a Művészeti Akadémia elsőéves hallgatói voltak, harmincnégyen vettek részt a felmérésben. A hallgatók Vajdaság különböző településeiről származnak (Ada, Bezdán, Gombos, Magyarkanizsa, Nagybecskerek, Nagykikinda, Óbecse, Palics, Péterréve, Szabadka, Szenttamás, Temerin, Tizsakálmánfalva, Topolya, Törökbecse, Újvidék, Zenta), 19–24 évesek, és csak néhány fiú van közöttük. A listán szereplő frazémákat az egyetemisták az órán egészítették ki, nem kérhettek segítséget egymástól, tehát az adatok a valós ismeretüket tükrözik.

Feltevésem az volt, hogy a frazémák ismertsége hasonló módon alakul, mint amelyet a Békefi-vizsgálat mutat a tizennyolc évesek körében, de az én adatközlőim több frazémát ismernek, mert valamennyivel idősebbek, továbbá, hogy van egy kis különbség az első- és negyedéves hallgatók frazémaismerete között.

A táblázatban a közmondások sorrendje felméréseim adatai alapján készült. Az adatok százalékban kifejezve szerepelnek.

Közmondások Litovkina listájáról	Össz.	Litovkina adatai	I. év	IV. év
Aki másnak vermet ás, maga esik bele.	100	100	100	100
Aki mer, az nyer.	100	99,76	100	100
Akinek nem inge, ne vegye magára.	100	99,76	100	100
Az alma nem esik messze a fájától.	100	99,76	100	100
Egyszer volt Budán kutyavásár.	100	99,76	100	100
Lassan, de biztosan.	100	90,19	100	100
Amit ma megtehetsz, ne halaszd holnapra.	97,06	99,76	95,45	100
Ahány ház, annyi szokás.	94,12	99,76	90,90	100
Addig nyújtózkodj, ameddig a takaród ér.	88,24	99,76	81,81	100
Nézd meg az anyját, vedd el a lányát.	85,29	90,66	81,81	91,66
A cél szentesíti az eszközt.	85,29	90,19	77,27	100
Aki a virágot szereti, rossz ember nem lehet.	79,41	99,76	72,72	91,66
Addig jár a korsó a kútra, míg el nem törik.	76,47	99,76	68,18	91,66
Kutyaharapást szőrével.	76,47	90,66	72,27	75,00
Pénz beszél, kutya ugat.	73,53	90,43	63,63	91,66
Ha a hegy nem megy Mohamedhez, Mohamed megy a hegyhez.	70,59	88,75	59,09	91,66
Aki nincs ellenünk, velünk van.	64,71	90,43	59,09	75
Ne fuss olyan szekér után, amelyik nem vesz föl.	29,41	90,90	18,18	50
Sok bába közt elvész a gyerek.	17,68	89,47	13,63	25
Nagy urakkal nem jó egy tálból cseresznyézni.	2,94	90,90	–	8,33

Az első oszlop a felmérés összesített adatait tartalmazza (%-ban kifejezve). Az adatokból kiderül, hogy a felmérésben részt vevő egyetemisták a parömiológiai minimumnak tekintett közmondások közül hatot 100%-ban ki

tudtak egészíteni, tehát többet és nagyobb arányban, mint Litovkina adatközlői. A többet kevesebben ismerik. A különbség a két felmérés adatai között – közmondástól függően – kisebb vagy nagyobb. Az *Amit ma megtehetsz, ne halaszd holnapra* közmondás esetében a különbség a magyarországi és a vajdasági adatközlők között nem éri el a 3%-ot, az *Aki nincs ellenünk, velünk van* esetében több 25%-nál. A *Nagy urakkal nem jó egy tából cseresznyézni* közmondást csak egy adatközlő tudta kiegészíteni, a magyarországiaknak viszont 90,90%-a. Az adatokból az is látható, hogy a negyedéves hallgatók több közmondást ismernek, mint a fiatalabbak.

Közmondások Békefi listájáról	Össz.	Békefi adatai	I. év	IV. év
Az ígéret szép szó, ha betartják, úgy jó.	100	100	100	100
Jobb adni, mint kapni.	100	100	100	100
Kicsi a bors, de erős.	100	92,2	100	100
Ajándék lónak ne nézd a fogát!	97,06	93,8	95,45	100
Ami késik, nem múlik.	97,06	100	95,45	100
Ne igyál előre a medve bőrére.	94,12	100	99,90	100
Aki keres, talál.	94,12	92,3	90,90	100
Ki mint vet, úgy arat.	88,24	90,7	86,36	91,66
Egy bolond százat csinál.	85,29	100	81,81	91,66
Isten nem ver bottal.	41,18	90,7	40,90	41,66

Békefi parömiológiai minimumlistáján kevesebb közmondás van, a 90%-os ismertségi határig mindössze 40 (vö. Forgács 2007, 132). Az első öt ismertsége nála 100%-os, ezek közül a közmondások közül az én adatközlőim kettőt ismernek 100%-ban, a másik hármat kisebb százalékban. Viszont *A Jobb adni, mint kapni* ismertsége Békefinél 92,2%-os, egyetemistáinknál 100%-os. A korosztályok között nagy különbségeket láthatunk. A fenti listán szereplő közmondások közül hetet minden negyedéves ismer, ezek közül a közmondások közül az első évesek csak az első hármat tudták 100%-ban.

Feltevéseimet a felmérés adatai csak részben igazolták, valóban vannak különbségek a korosztályok között a közmondások ismertsége tekintetében, ám csak két közmondást ismernek nagyobb százalékban egyetemistáink, mint a fiatalabb magyarországi adatközlők.

A következő táblázat a szólások kiegészítésének adatait tartalmazza (ezek esetében nem volt összehasonlítási alapom).

Szólások a tanszék gyűjteményéből	Össz.	I. év	IV. év
Fején találta a szeget.	100	100	100
Bagoly mondja verébnek, hogy nagy a feje.	97,06	95,45	100
Dunát lehetne vele rekeszteni.	97,06	54,54	91,66
Kibújik a szög a zsákból.	85,29	77,27	100
Köti az ebet a karóhoz.	82,35	72,72	45
Jól áll a szénája.	82,35	90,90	66,66
Ahogy esik, úgy puffan.	73,53	72,72	75
Eső után köpönyeg.	73,53	68,18	83,33
A kecske is jóllakjon, a káposzta is megmaradjon.	61,76	54,54	75
Nem ér egy pipa bagót sem.	47,06	45,45	47,06

A listán szereplő szólások közül mindössze egyet ismert minden adatközlő. A többi ismertsége különböző. A *Bagoly mondja verébnek, hogy nagy a feje* szólás ismertségének átlaga 97,06% (de az adatközlőknek 52,94%-a nem a teljes frazémát jegyezte le, hanem annak rövidült változatát: *Bagoly mondja verébnek*), a *Nem ér egy pipa bagót sem* szólásé pedig csak 47,06%. Érdekesen alakul az életkor szerinti megoszlás a *Köti az ebet a karóhoz* esetében, mert ezt többen ismerik az elsőévesek közül, mint a negyedévesek. A többit nagyobb százalékban tudták kiegészíteni a negyedévesek, náluk három szólás ismertsége 100%-os. Az ismertség tekintetében legkisebb különbség a két korosztály között a *Nem ér egy pipa bagót sem* és az *Ahogy esik, úgy puffan* szólások között van.

A szóláshasonlatok kiegészítése a következőképpen alakult:

Szóláshasonlatok a tanszék gyűjteményéből	Össz.	I. év	IV. év
Szegény, mint a templom egere.	91,18	86,36	100
Reszket, mint a nyárfalevél/falevél/kocsonya.	82,35	77,27	91,66
Gyáva, mint a nyúl.	70,59	45,45	75
Úgy él, mint hal a vízben/Marci Hevesen.	52,94	45,45	72,72

Okos, mint a tavalyi kos.	41,18	86,36	50
Sebes, mint a nyíl/szél/villám.	41,18	40,90	41,66
Kerülgeti, mint macska a forró kását.	38,24	27,27	58,33
Olyan vén/öreg, mint az országút.	35,29	27,27	50
Bekapta, mint kutya a legyet.	2,94	–	8,33
Rendben van, mint a Csáky szalmája.	–	–	–

Az adatokból látható, hogy az adatközlők kevésbé ismerik a szóláshasonlatokat, mint a közmondásokat és a szólásokat. Persze, volt olyan szóláshasonlat is a listán, melyet szinte mindenki ismer, viszont olyan is, melyet nem tudtak kiegészíteni az egyetemisták. A *Szegény, mint a templom egere* szóláshasonlatot sokan ismerik, a negyedévesek közül mindenki, de például azt, hogy *Bekapta, mint kutya a legyet* csak egy negyedéves egészítette ki így. És volt a listán egy olyan szóláshasonlat (*Rendben van, mint a Csáky szalmája*), melyet senki sem ismert az adatközlők közül.

Azt, hogy a szóláshasonlatok is változatokban élnek, a kiegészítések is mutatják. A *Reszket, mint...* és a *Sebes, mint...* szóláshasonlatnak több változatát jegyezték le hallgatónk. A kiegészítések egy része valóban létező variáns, egy másik részük azonban valószínűleg egyéni szülemény. Én a következőket sorolom ide:

Gyáva, mint a féreg/róka/oroszlán.

Reszket, mint a galagonyabokor. (Azt, hogy *reszket a galagonya magába*, Weöres Sándortól tudhatják.) *Reszket, mint a fába szorult féreg* szóláshasonlat nincs, de létezik az, hogy *Ordít, mint a fába szorult féreg*.

Okos, mint a bölcs bagoly/hónapos csibe.

Olyan vén, mint öreganyám számar.

Bekapta, mint a hal a legyet.

A Békefi-listáról választott közmondások ismertségének összesített átlaga 89,70%, a szólásoké 79,99%, a szóláshasonlatoké pedig mindössze 45,58%. Messzemenő következtetéseket azonban az adatokból nem vonhatunk le, ahhoz sokkal több különböző korú, nemű és iskolai végzettségű adatközlőtől kellene kikérdezni a teljes parömiológiai minimumot és több szólást meg szóláshasonlatot, de a kapott adatok valamelyest így is szemléltethetik a frazémaismeretet.

Irodalom

- Balázs Géza. 2004. *A magyar frazémák szövegtipológiája*. www.nytud.hu/NMNYK/eloadas/balazsgeza.rtf. (2018. jan. 23.)
- Forgács Erzsébet. 1997. Variánsképződés és szövegbe szerkesztés – közmondások Heltai Gáspár műveiben. *Néprajz és Nyelvtudomány* (38): 39–68. acta.bibl.u-szeged.hu/3808/1/etno_lingu_038_039-068.pdf (2018. jan. 23.)
- Forgács Tamás. 2007. *Bevezetés a frazeológiába: A szólás- és közmondáskutatás alapjai*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kugler Nóra–Lackó Krisztina. 2000. A névmások. In *Magyar grammatika*, szerk. Keszler Borbála. 152–174. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Lábadai Károly. 1986. *Ahogy rakod tüzed: Drávaszögi magyar proverbiumok*. Eszék: Horvátországi Magyarok Szövetsége.
- T. Litovkina Anna–Wolfgang Mieder. 2005. „A közmondást nem hiába mondják”: *Vizsgálatok a proverbiumok természetéről és használatáról*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- O. Nagy Gábor. 1966. *Magyar szólások és közmondások*. Budapest: Gondolat.
- Papp György. 1984. A proverbiumok etimológiai és alaktani vizsgálatának szerepe. *Hungarológiai Közlemények* 16 (59): 863–900.
- Penavin Olga. 1979. A proverbiumokról. A jugoszláviai magyarok szólás- és közmondáskincse alapján. *Hungarológiai Közlemények* 11 (39–40): 155–180.
- Penavin Olga. 1980. Társadalmi ellentétek a közmondásokban és a szólásokban. *Hungarológiai Közlemények* 12 (42–43): 49–63.
- Rajlsli Ilona. 2017. Történetet hordozó szólások a vajdasági magyar frazémakorpuszban. *Hungarológiai Közlemények* 48 (1): 79–90.
- Rozgonyiné Molnár Emma. 1981. A szólások grammatikai tulajdonságai. *Magyar Nyelvőr* 105 (3): 339–347.

PHRASEMAS, PHRASEMA VARIANTS, FAMILIARITY WITH PHRASEMAS

Olga Penavin's legacy is among others also rich in phrasemas, i.e. phraseological units. The digitizing of the corpus is presently in progress. The paper first gives a brief overview of the corpus and the research carried out, and the characteristics of three studies on phraseological units written in Vojvodina. The next section deals with phraseological variants, and then presents the types of variants in the corpus of the phrasemas. The third section presents the results of a survey on the familiarity with phraseological units among Hungarian students in Vojvodina. The author compares the data of the knowledge of proverbs with data obtained in Hungary and also, illustrates how has familiarity with idiomatic phrases and proverbial comparisons developed.

Keywords: proverb, idiomatic phrases, proverbial comparisons, variants, familiarity with phraseological units

FRAZEOLÓGIZMI, VARIJANTE FRAZEMA I NJIHOVO POZNAVANJE

U zaostavštini Olge Penavin nalazi se i bogata zbirka frazeologizama. Digitalizacija zbirke je u toku. U radu se ukratko prikazuje korpus koji predstavlja tri studije o izučavanju frazeoloških jedinica i njihove karakteristike. Tema rada su takođe teoretska pitanja vezana za varijante frazema i njihove tipove; rezultati ispitivanja sprovedenih među vojvođanskim studentima o poznavanju frazema iz korpusa; poređenje dobijenih podataka sa podacima istraživanja dobijenim u Republici Mađarskoj; rezultati poznavanja izreka i poredbenih frazema.

Ključne reči: poslovice, izreka, poredbene frazeme, varijanta, poznavanje frazeologizma

A kézirat leadásának ideje: 2018. máj. 10.

Közlésre elfogadva: 2018. jún. 25.